

К. В. Дюкар

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Інноваційні одиниці: okazionalizmi чи potencializmi?

Дюкар К. В. Інноваційні одиниці: okazionalizmi чи potencializmi? У статті проаналізовані основні підходи вітчизняних і зарубіжних лінгвістів до проблем дефініції, диференціації, а також доцільності останньої у виокремленні в межах неологізмів okazionalizmi і potencializmi слів. Розглянуто питання, що стосуються основних критеріїв, які характеризують різні репрезентанти новацій. Обґрунтовано недоцільність поділу неологізмів на okazionalizmi та potencializmi.

Ключові слова: *неологізм, okazionalizm, potencialne slovo (potentializm), usualna/neusualna derivacija, norma, kodifikacija.*

Дюкар К. В. Инновационные единицы: okazionalizmy или potencializmy? В статье проанализированы основные подходы отечественных и зарубежных лингвистов к проблемам дефиниции, дифференциации, а также необходимости последней в подразделении неологизмов на okazionalizmy и potencializmy слова. Рассмотрены вопросы, касающиеся основных критериев, характеризующих различные репрезентанты новаций. Обоснована нецелесообразность подразделения инновационных единиц на okazionalizmy и potencializmy.

Ключевые слова: *неологизм, okazionalizm, potencialnoe slovo (potentializm), usualnaja/neusualnaja derivacija, norma, kodifikacija.*

Dukar K. V. Innovative units: occasionalisms or potentialism? The article analyzes the main approaches of domestic and foreign linguists to problems of definition, differentiation, and the need for last in the division of the neologisms into occasional and potential words. Questions concerning the main criteria that characterize the different representants of the innovations are studied. The inexpediency of the deviation of innovative units into occasionalisms and potentialisms is proved.

Keywords: *neologism, occasionalism, potential word (potentialism), usual / unusual derivation, the norm, codification.*

Набуття Україною статусу незалежної держави сприяло появі в її мовній системі великої кількості нових слів, активне функціонування яких зумовило потребу в детальному науковому вивченні сутності цього явища. Уже перші ґрунтовні дослідження в цій царині (О. Земської, Е. Ханпiри, Л. Пашко) засвідчили той факт, що неологізми охоплюють надзвичайно широкий спектр утворень, серед яких особливо помітними є так звані потенційні й okazionalni одиниці. Зазначимо, що з кінця ХХ століття й до сьогодні інтерес мовознавців до останніх лише зростає, беззаперечним свідченням чого є наукові статі, монографічні й дисертаційні роботи Ж. Колоїз, Д. Мазурик, К. Брітiкової, О. Стишова, О. Сербенської, О. Попової, Т. Юрченко, К. Мартовод, Є. Карпіловської, О. Турчак, В. Калашника та інших, присвячені розгляду різних аспектів usualних і unusualних новацій. Високий ступінь розробленості питань у сфері неології, однак, не тільки не сприяє уніфікації й усталеності терміноапарату, а навпаки, відкриває нові обрії для лінгвіс-

тичних дискусій щодо дефініціювання, диференціації новаційних одиниць на okazionalni та potencialni й доцільності такого розрізнення взагалі. Таким чином, мета цієї наукової статті – розглянути основні підходи до виокремлення в межах інновацій okazionalних і potencialних слів, щоб уточнити понятійний апарат неології, на якому ґрунтується емпіричне вивчення неоодиниць.

Загальновідомо, що процес появи нових слів у мові майже безкінечний, таким же невичерпним є коло питань, що постають перед мовознавцями під час дослідження неологізмів. Можна з упевненістю говорити про те, що сьогодні більшість неологів оперує терміном «неологізм» у такому формулюванні: «Слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на певному етапі розвитку або були вжиті в якомусь акті мовлення, тексті чи мові певного автора й новизна яких усвідомлюється мовцями» [9:377]. Однак, попри єдність лінгвістів у визначенні новацій, семантичні, формальні, окремі структурні, етимологічні й інші параметри таких

слів, що зумовлюють потребу в їхній диференціації, не дають змоги дійти остаточних висновків щодо поділу неологізмів на певні групи (оказіоналізми та потенціалізми, оказіональні й напівоказіональні одиниці тощо). Останнє, зокрема, пояснюється тим, що чітко провести межу між різними типами неоодиниць, яка б відповідала більшості наведених мовознавцями критеріїв і сприяла досягненню консенсусу, складно, оскільки самі диференційні ознаки, закладені в основу класифікації, є різними й не завжди вичерпними. Так, параметр структурно-семантичної відповідності/невідповідності нових слів нормам літературної мови для багатьох науковців (О. Ахманова, О. Чиркова, А. Ликов, Р. Зуєва, С. Алаторцева й інші) достатній для виокремлення оказіональних одиниць, під якими здебільшого розуміють незвичні, експресивно забарвлені слова чи стійкі сполучення слів (нові за значенням і формою, або тільки за значенням, або тільки за формою), які поновому, свіжо, оригінально називають предмети і явища дійсності, утворені з порушенням законів деривації чи мовної норми, існують лише в певному контексті, у якому вони виникли, мають свого автора й характеризуються такими ознаками: належністю до сфери мовлення, відтворюваністю, залежністю від контексту, повною чи частковою затемненістю семантики, одноразовістю й нерегулярністю використання, ненормативністю, незвичністю, новизною, експресивністю й індивідуальною належністю [8:7]. Таким чином, можемо говорити про те, що визначення і статус оказіоналізмів наразі відносно усталені, на відміну від так званих потенційних слів, які з точки зору вищезгаданої опозиції норма/порушення потребують ґрунтовнішого вивчення з залученням додаткових, більш чітких параметрів, що б мотивували доцільність розгляду таких новацій як самодостатнього явища. У цьому контексті доцільно звернутися до переліку критеріїв, на які під час вивчення потенціалізмів спираються науковці (Г. Винокур, В. Лопатін, О. Ахманова, Д. Мазурик, Ж. Колоїз та інші): кодифікованість (закріпленість у мовній практиці); уживаність; ступінь відповідності дериваційним нормам мови; продуктивність словотвірної моделі, за якою утворюються такі слова; належність до мовної/мовленнєвої сфери. Вищевикреслене дає змогу зафіксувати достатню кількість аспектів, із точки зору яких можна досліджувати потенційні одиниці.

Автором терміна «потенційне слово» став Г. Винокур [3:328], який уважав, що такі слова, які реально не існують, могли б з'явитися в мові за певних умов. Ідеться про те, що ці одиниці ще не стали зафіксованим мовним фактом, але в перспективі можуть з'явитися в комунікативній системі, якщо остання їх потребуватиме. Підтримує думку Г. Винокура щодо доцільності виокремлення в межах новацій групи слів, що за потреби можуть виникнути й увійти в мову, О. Ахманова. Однак учена наполягає на тому, щоб називати такі утворення неuzuальними неологізмами, розуміючи під ними похідні або складні слова, які реально не існують у мові (тобто не зафіксовані в реально здійснених комунікативних актах), але можливі щодо свого утворення в будь-який момент відповідно до продуктивних словотвірних моделей певної мови [1:315]. Сама форма слова «потенційний», на думку О. Ахманової, вказує на явище, що перебуває на нульовому рівні функційності. Маємо зазначити, що такий підхід не сприяє уніфікації терміноапарату неології, а лише вносить додаткову плутанину, адже сутність явища залишається незмінною. Запропоноване дослідницею визначення «неuzuальний неологізм» видається некоректним із огляду на те, що новації можуть як виходити, так і не виходити за межі узусу. Уважаємо також, що спрогнозувати, яку саме структурно-семантичну потенцію мови буде реалізовано в майбутньому, важко, отже, віртуально співвідносити матеріально не виражені комунікативні одиниці з мовною нормою немає жодних підстав.

Менш категорично щодо терміна «потенціалізм» свого часу висловився Е. Ханпіра, розуміючи під потенційним «слово, що може утворитися за мовною моделлю, а також слово, що вже виникло за цією моделлю, але ще не ввійшло до мови» [10:315]. На нашу думку, такий підхід доволі суперечливий, оскільки незрозумілим лишається критерій розрізнення оказіональних і потенційних слів, адже за певною моделлю можуть утворитися й однаково не ввійти до узусу як перші, так і другі одиниці. У контексті вищевикладеного видається доцільним звернутися до міркувань Ж. Колоїз, яка зазначає, що «матеріалізація потенційності є початковою стадією закономірного процесу розвитку, що забезпечує процес формування нової сутності й, відповідно, об'єктивацію матеріальної форми вираження для її означення. Мовні потенції як нематеріальні складники мовної системи є такими, які ще не відбулися, але можуть

відбутися, коли в тому буде необхідність, стати реальними результатами, що з'являються здебільшого як випадкові або випадково необхідні й отримують статус okazіональних матеріальних репрезентантів» [6:31]. Мовознавець, як стає зрозуміло з викладеного вище, достатньо критично ставиться до надання потенційним утворенням статусу окремого класу в межах інновацій, наполягаючи на тому, що такі утворення становлять лише імовірність, а не самодостатню сутність, яка може слугувати відправним пунктом або певним етапом в утворенні okazіоналізмів. Міркування вченої видаються логічними, послідовними й обґрунтованими, а разом із тим і оригінальними, але потребують подальшого розроблення й уточнення, оскільки з огляду на вищезазначене потенційними можна вважати всі утворення, що з'являються в комунікативній системі, безвідносно до структурно-семантичних і функційних особливостей інновацій.

Таким чином, Г. Винокур, О. Ахманова, Е. Ханпіра та Ж. Колоїз акцентують на ірреальності потенційних одиниць, тобто їхній відсутності в комунікативній системі, що лише можуть, реалізуючи в разі необхідності окрему модель, матеріалізуватися. Ідеться про те, що потреба в новому слові дає змогу подолати узуальні обмеження в мові, наслідком чого є утворення похідного, яке ніби реалізує потенціал твірного, не порушуючи дериваційних норм. Із цієї точки зору, на наш погляд, потенційні слова стають в опозицію до okazіональних, що вже, поперше, стали мовним фактом, а по-друге, у процесі свого творення не просто долають, а порушують узуальні канони. Можна також говорити про те, що такий підхід дає підстави взагалі не розглядати потенційні утворення як самодостатнє явище, оскільки можлива щодо появи в майбутньому одиниця не може становити предмета аналізу сьогодні.

Дещо інших висновків, розглядаючи питання реальності/ірреальності потенційних утворень, доходить А. Смирницький, який зазначає, що такі слова вже існують у мовній системі. Дозволимо собі не погодитися з думкою науковця, звернувши увагу на той факт, що словами, які об'єктивно існують, можна назвати лише ті, які у плані форми й у плані змісту мають матеріальне вираження, отже, говорити про існування певних реалій у мові можна лише тоді, коли вони зафіксовані останньою.

Основою виділення потенціалізмів В. Лопатін вважає критерій продуктивності/ не-

продуктивності, називаючи потенційними лише ту частину слів, яка утворилася на базі високопродуктивних словотвірних типів. На наше переконання, однобічність такої теорії ставить під сумнів можливість виділення в окремий клас неологізмів потенційних одиниць, оскільки узусна словотвірна модель під час творення новачій не завжди спрацьовує так, як передбачається. Звернемо увагу також на те, що концепція В. Лопатіна будується переважно на структурних особливостях інновацій, не враховуючи семантичного параметра, що призводить до однобічності аналізу таких слів, оскільки виключається ймовірність конфлікту форми та змісту в потенційній одиниці, за якого структурний бік останньої може відповідати продуктивній нормативній дериваційній моделі, а семантичний – протистояти узусу. Зазначимо, що саме на опозиції «продуктивна – непродуктивна словотвірна модель» учений вибудовує теорію розрізнення потенціалізмів і okazіоналізмів, доводячи, що останні здебільшого утворюються за мало- або непродуктивними дериваційними зразками, а потенціалізми – за високо- або продуктивними, хоча в контексті такі слова можуть засвідчувати появу неuzuальних новачій за малопродуктивними типами. Наприклад, одиниця *огуддя*, вилучена з поетичного тексту М. С. Вінграновського, з точки зору структури реалізує високопродуктивну модель на позначення збірного поняття *іменник + -j-* (*бадиля, ганчір'я, гілля* тощо), однак функційно-семантичний аспект відбиває конфронтацію між змістом і формою, тобто порушення узусної дериваційної моделі, адже лексема *огуддя* становить віддієслівну похідну, мотивувальним якої є *огудити*: «*На глум, на сором, на огуддя, / Ввіп'явшиш в груддя кам'яне, / Я рік йому: / «Брехав я людям, Тож покарай тепер мене!»*» [2:18]. Отже, критерій продуктивності певного дериваційного типу подекуди може виявитися не просто хибним, а й абсолютно не прийнятним під час установлення співвідношення між okazіональним і потенційним.

Не визнають диференціації новотворів на okazіоналізми й потенціалізми І. Загрузна та В. Хохлачова, проте виділяють дві групи одиниць: утворені за продуктивними та непродуктивними (okazіональними) моделями слова. На наше переконання, продуктивність/непродуктивність певних словотвірних типів не може бути основним критерієм поділу одиниць на okazіональні й потенційні слова, оскільки такий підхід нечіткий (поняття продуктивності у словотвірній системі мови до певної міри

відносно) й однобічний. Крім того, хибно, вважаємо, ототожнювати низькочастотну у плані вживання дериваційну модель із оказіональною, оскільки малопоширеність не є свідченням порушення узуального канону. Про це ще свого часу говорив Д. Масленников, відзначаючи, що подібні трактування не дають змоги розмежовувати потенційне й оказіональне, оскільки проведені дослідження вказують на те, що оказіональні слова можуть утворюватися й за продуктивними моделями [7:143]. Підтвердженням наших думок є те, що оказіоналізми *звуканення*, *темновиння*, *сумовиння* утворені за високопродуктивною в узусі дериваційною моделлю на позначення абстрактних понять, а не одеривати *білота*, *руйно́та* – за малопродуктивною. Так звані потенціалізми можуть репрезентувати як високопродуктивний, так і малопродуктивний словотвірний зразок, зокрема слова *крокодиле́ня*, *бізонення*, *бегемоте́ня* – типові приклади реалізації потенцій високопродуктивного словотвірного типу, а одиниця *го́лота* (від *голий*) – малопродуктивного.

Дещо по-іншому до проблеми виокремлення в межах неологізмів оказіоналізмів і потенціалізів підходить Л. Джоглідзе, який переконаний, що слова є потенційними доти, доки не почнуть реально відтворюватися у процесі спілкування. Оказіоналізми – це індивідуальні, не відтворювані в широкому суспільному масштабі слова. Вони уживаються в мовленні окремих індивідів час від часу, зрозумілі присутнім із контексту [4:12]. Звертаємо увагу на той факт, що об'єктивно зафіксувати сприйняття або неприйняття комунікативною системою й самими мовцями нових одиниць достатньо важко, оскільки сучасний світ стрімко розвивається під гаслами глобалізації, мобільності й інноваційності, що, відповідно, відображається на нагальній потребі адекватного та своєчасного відбиття мовою цих процесів, що ускладнює фіксацію та кодифікацію неологізмів, які можуть бути відсутніми в найновітніших словниках, але активно вживатися в мові. Таким чином, критерії закріпленості в комунікативній системі й уживаності до певної міри суб'єктивні й не можуть становити істотної диференційної ознаки потенційних одиниць. Крім того, важливим також видається те, що сама словотвірна система будь-якої мови, зокрема й української, є відкритою й передбачає деривацію лексем від будь-яких наявних у ній твірних баз за певними зразками. Ідеться про реалізацію потенцій самого узусу і його дериваційної системи, а не появу нео-

логізмів у традиційному їхньому розумінні. Зауважимо також, що не семантика, яка дублює (повністю чи частково) зміст відомого мовцеві слова, а форма, що відрізняється від апріорі закладених у свідомості кожного комуніканта зразків, привертає увагу до потенційних одиниць. Крім того, структура деривата, як і його зміст, можуть не викликати у свідомості мовця жодних невідповідностей закладеним мовною практикою моделям, оскільки у словотвірній системі закріплені відповідні типи для творення певних класів слів. Наприклад, одиниці *кошеня*, *зайчєня*, *цу́ценя*, утворені за зразком *і́менник* – *назва і́стоти* + *–ен'–*, кодифіковані, однак слова *яци́реня*, *панде́ня*, *фазе́ня* не закріпилися в мовній і мовленнєвій практиках навіть із огляду на те, що їхнє утворення повністю відповідає нормам сучасної української літературної мови.

Зазначимо, що в різних мовних і мовленнєвих ситуаціях слова можуть набувати різних значень і відтінків, які вже засвідчують вихід за семантичні межі дериваційних моделей узусу, формально залишаючись (безвідносно до певного контексту) реалізацією потенційних можливостей словотвірних зразків літературної мови. У такому випадку йтиметься вже про конфлікт між формою і змістом, що дасть змогу говорити вже не про нормативний, а оказіональний дериваційний процес, і відповідно, утворення оказіональних слів. У цьому контексті доречною є думка Є. Карпіловської, яка стверджує: «Якщо в певній комунікативній ситуації будуть реалізовані закладені в системі українського словотворення потенційні іменники на зразок *ко́лотьба*, *ко́льба*, *гу́дьба*, *мо́литьба*, то їх слід буде визнати такими, що цілком відповідають словотвірній нормі сучасної української мови» [5:2]. Очевидно, що порушень норм деривації у вищенаведених прикладах немає, адже вони реалізують узусну модель *дієслівна твірна база* + *–б*, є некодифікованими і незакріпленими мовною практикою. Таким чином, виокремлення потенційних одиниць на підставі реалізації нормативних дериваційних процесів у межах певної моделі, не задіяної у процесі словотворення відповідних похідних із різних причин раніше, не становить вагомий підстави для зарахування їх до складу новаційної лексики. Подібні міркування свого часу висловлював А. Смирницький, обстоюючи думку про те, що потенційні одиниці вже існують у комунікативній системі, а не утворюються щоразу знову.

Серед тих, хто також не розмежовує поняття «оказіоналізм» і «потенціалізм», є Л. Чехова, Г. Гончаренко, А. Оганесян, І. Дегтяр, І. Улуханов, Г. Степанов, Н. Бабенко. Така позиція найпереконливіше, на наш погляд, сформульована Г. Степановим, який упевнений, що потенційні слова є складником okazіональних і їхнє розрізнення абсолютно безпідставне, оскільки okazіоналізми та потенціалізми повністю збігаються. Зауважимо, що в роботах вищезгаданих лінгвістів, які обстоюють виділення лише okazіональних одиниць, так чи інакше наявна диференціація останніх за різними типами.

Категорично не сприймаючи терміна «потенціалізм», А. Ликов фіксує наявність проміжних одиниць, що за своєю сутністю збігаються з потенційними. Відстоюючи аналогічну позицію, Л. Чехова замість потенційних одиниць виділяє напівоказіональні. Переконані, що виокремлення тих самих одиниць у групи за схожими чи абсолютно тотожними ознаками, але під різними дефініціями, сутності явища не змінює, а лише вносить плутанину в і без того проблемну сферу термінологічних тлумачень.

На наш погляд, виокремлення в межах інновацій потенційних утворень наразі недоцільне з огляду на те, що можливість реалізації певних потенцій комунікативної системи не становить самодостатнього об'єкта аналізу, яким є лише зафіксований мовний факт,

а не віртуальна перспектива. Відповідно, немає жодних підстав розглядати опозицію «оказіональне – потенційне», оскільки порушення або дотримання норм деривації не можуть становити єдиної диференційної ознаки, тому що при розгляді й аналізові новаційних утворень зважати необхідно не лише на структуру, а й на семантику, контекст і низку інших чинників. Таким чином, поділ нових слів на потенційні й okazіональні одиниці видається неправомерним, оскільки перші не порушують норм узусу і здебільшого називають уже відому мовцеві реальність, поняття, явище дійсності, а інші – утворюються переважно з порушеннями норм деривації літературної мови й номенують або нове поняття, або розкривають певний бік уже відомого, додаючи відповідних конотацій. Відчуття новизни й кодифікованість, як уже зазначалося, також не становлять вагомих підстав для такої диференціації, тому що, з одного боку, передбачити закріпленість у мовній і мовленнєвій (тим більше у словниковій) практиці не видається можливим із низки об'єктивних причин, а з другого, – ці критерії певною мірою суб'єктивні й для кожного учасника комунікаційного процесу визначаються по-своєму. Крім того, зауважимо те, що досліджені підходи, пов'язані з розрізненням понять «оказіоналізм» і «потенціалізм», без сумнівів, мають право на існування, але не мають реального практичного застосування.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. — М. : Советская Энциклопедия, 1968. — 607 с.
2. Вінграновський М. С. У Неквапи білі лапи : оповідання та вірші / Микола Степанович Вінграновський. — К. : Веселка, 1989. — 56 с.
3. Винокур Г. О. О языке художественной литературы / Григорий Осипович Винокур. — М. : Высш. шк., 1991. — 448 с.
4. Джоглидзе Л. И. Новые слова в современном русском языке / На материале газеты «Правда» за 1971—1975 гг. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук. 10.02.01 «Русский язык» / Л. И. Джоглидзе. — Тбилиси, 1979. — 30 с.
5. Карпіловська Є. А. Неузале словотворення : правила «гри без правил» / Є. А. Карпіловська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — Серія Філологія. — 2005. — Т. 8. — № 1. — С. 106—117.
6. Колоїз Ж. В. Оказіональна деривація : теоретичний та функціонально-прагматичний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Ж. В. Колоїз ; НАН України. Ін-т укр. мови. — К., 2007. — 36 с.
7. Масленников Д. Б. Словарь окказиональной лексики русского футуризма / Д. Б. Масленников. — Уфа : БГПУ, 2000. — 140 с.
8. Турчак О. М. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Турчак. — Дніпропетровськ, 2005. — 19 с.
9. Українська мова : енциклопедія / ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. — 3-є вид. зі змінами і доп. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. — 856 с.
10. Ханпира Э. И. Окказиональные элементы в современной речи / Эрик Иосифович Ханпира // Стилистические исследования : Сб. статей / Моск. гос. ун-т. — М., 1972. — С. 245—317.

